

Joanna Trzęsiok

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach
e-mail: joanna.trzesiok@ue.katowice.pl

**SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE –
ANALIZA ŚWIADOMOŚCI I POSTAW POLAKÓW
Z WYKORZYSTANIEM WIELOWYMIAROWYCH
METOD STATYSTYCZNYCH**

**CIVIL SOCIETY – ANALYSIS OF THE AWARENESS
AND ATTITUDES OF THE POLISH USING
MULTIDIMENSIONAL STATISTICAL METHODS**

DOI: 10.15611/pn.2018.508.22

JEL Classification: C14

Streszczenie: Artykuł ma charakter aplikacyjny i dotyczy problemu społeczeństwa obywatelskiego. Celem pracy było zidentyfikowanie czynników demograficznych i społecznych wpływających istotnie na świadomość i postawę obywatelską Polaków. Badanie przeprowadzono na zbiorze danych rzeczywistych, przygotowanym i udostępnionym w ramach Międzynarodowego Programu Sondaży Społecznych (ISSP) przez Radę Monitoringu Społecznego oraz Instytut Studiów Społecznych. Ze względu na niespełnienie założeń klasycznej analizy wariancji do badania wykorzystano test Kruskala-Wallisa, który jest nieparametrycznym odpowiednikiem jednoczynnikowego testu ANOVA. Wyniki pokazują, że istotny wpływ na postawę obywatelską mają: płeć, wykształcenie, status społeczno-zawodowy oraz klasa zamieszkiwanej miejscowości badanych. Świadomość obywatelska jest także inna u osób, które kiedyś należały do partii, związków zawodowych, kół zainteresowań czy też klubów sportowych niż u badanych, którzy nigdy w taką działalność się nie angażowali.

Słowa kluczowe: społeczeństwo obywatelskie, Diagnoza Społeczna, test Kruskala-Wallisa.

Summary: The paper presents the analysis of the Polish awareness and attitudes to civil society. The main goal of the paper is to identify which sociodemographic covariates have an impact on the citizenship. The research uses data from the Polish Social Diagnosis. Hypotheses are verified using Kruskal-Wallis tests, which are nonparametric equivalents to one-way analysis of variance. The results show that sex, education, class of the inhabited town and socioprofessional status of Poles are the covariates with a significant impact on civic awareness. Citizenship is also different for people who belong to the political party, trade unions, interest circles, or even sports clubs than for those who have never been involved in such activities.

Keywords: civil society, Social Diagnosis, Kruskal-Wallis test.

1. Wstęp

Społeczeństwo obywatelskie nie jest ściśle zdefiniowanym terminem. Można je rozumieć m.in. jako strukturę rozciągniętą pomiędzy rodziną, państwem a rynkiem, w której działają organizacje społeczne, pozwalające wypracować rozwiązania będące dobrem wspólnym. Obywatelska, grupowa działalność w różnego rodzaju organizacjach oraz obywatelska świadomość to dwa główne aspekty społeczeństwa obywatelskiego. Niestety wyniki przeprowadzonych przez Radę Monitoringu Społecznego i realizowanych przez Biuro Badań i Analiz Statystycznych Polskiego Towarzystwa Statystycznego, kolejnych diagnoz społecznych pokazują, że zaangażowanie i świadomość obywatelska Polaków są bardzo niskie. Postawy takie nie sprzyjają budowie kapitału społecznego, który m.in. sprzyja wzrostowi gospodarczemu państwa [Czapiński 2015].

Celem pracy była identyfikacja czynników demograficznych i społecznych, które w istotny sposób wpływają na świadomość oraz postawę obywatelską Polaków. Analizę przeprowadzono na rzeczywistym zbiorze danych, który pochodzi z badania respondentów indywidualnych, w ramach Diagnozy Społecznej.

2. Badania na temat społeczeństwa obywatelskiego

Społeczeństwo obywatelskie i zagadnienia z nim związane są przedmiotem badań wielu naukowców zarówno w Polsce, jak i na świecie. Jednak większość opracowań ma charakter jedynie opisowy. Analizy przekrojowe stanu polskiego społeczeństwa, wykorzystujące narzędzia statystyczne, zostały przeprowadzone m.in. przez zespół realizujący badania i opracowujący wyniki kolejnych diagnoz społecznych. Od 2003 roku postawy, doświadczenia i kompetencje obywatelskie Polaków analizowane są w pracach autorstwa Janusza Czapińskiego, Janusza Grzelaka i Antoniego Sułka. Rozważane są zagadnienia związane ze zrzeszaniem obywateli, wspólnymi działaniami czy aktywnością obywatelską (np. [Sułek 2003; 2013; Czapiński, Sułek 2011]). Ponadto badane są czynniki społeczno-demograficzne kształtujące postawy i relacje społeczne ([Czapiński, Grzelak 2005; Czapiński, Grzelak, Sułek 2007]). Czapiński i Grzelak [2005] zaproponowali również konstrukcję wskaźnika wrażliwości na dobro publiczne.

Wśród licznych autorów prac prowadzonych na świecie, związanych z problematyką społeczeństwa obywatelskiego, warto na pewno wymienić Francisa Fukuyamę i Roberta Putnama. Zarówno Fukuyama w swoich pracach (m.in. [Fukuyama 1997; 2001]), jak i Putnam (np. [Putnam 2003]) poruszają ciekawe zagadnienie *kapitału społecznego*, w które wpisuje się również problematyka postaw obywatelskich.

Profesor Czapiński definiuje kapitał społeczny jako „wszystko to, co decyduje o zdrowych relacjach społecznych, dbaniu o dobro wspólne i współpracy” [Czapiński, Grzelak 2005, s. 204]. Analiza kapitału społecznego, przeprowadzona w ramach badania European Social Survey z 2002 r., pokazuje, że kapitał ten sprzyja wzrostowi

wi gospodarczemu (mierzonemu za pomocą PKB na mieszkańca), ale tylko w krajach rozwiniętych. W krajach rozwijających się decydujące znaczenie ma natomiast kapitał ludzki mierzony poziomem wykształcenia mieszkańców [Czapiński, Panek (red.) 2003]. Czapiński stawia hipotezę, iż obecnie wystarczającym źródłem indywidualnego rozwoju Polaków jest rosnący kapitał ludzki, lecz za jakiś czas dotkliwie odczujemy brak kapitału społecznego [Czapiński 2015]. Dlatego też ważne wydają się badania, które pozwolą zrozumieć zachowania rodaków, bo być może spowoduje to stopniowe zwiększanie naszej świadomości i poprawę postawy obywatelskiej.

3. Przedmiot badania

Jak już wspomniano, badania nad stanem społeczeństwa obywatelskiego prowadzono co najmniej od 2003 r., ale dopiero w 2015 r. do badania Diagnoza Społeczna dołączono dodatkowy kwestionariusz przygotowany w ramach Międzynarodowego Programu Sondaży Społecznych (International Social Survey Programme – ISSP) przez Instytut Studiów Społecznych¹. Badaniem objęto respondentów indywidualnych. Celem przedsięwzięcia było określenie świadomości i postaw obywatelskich Polaków. W tej pracy wykorzystano udostępnione publicznie dane z tego badania.

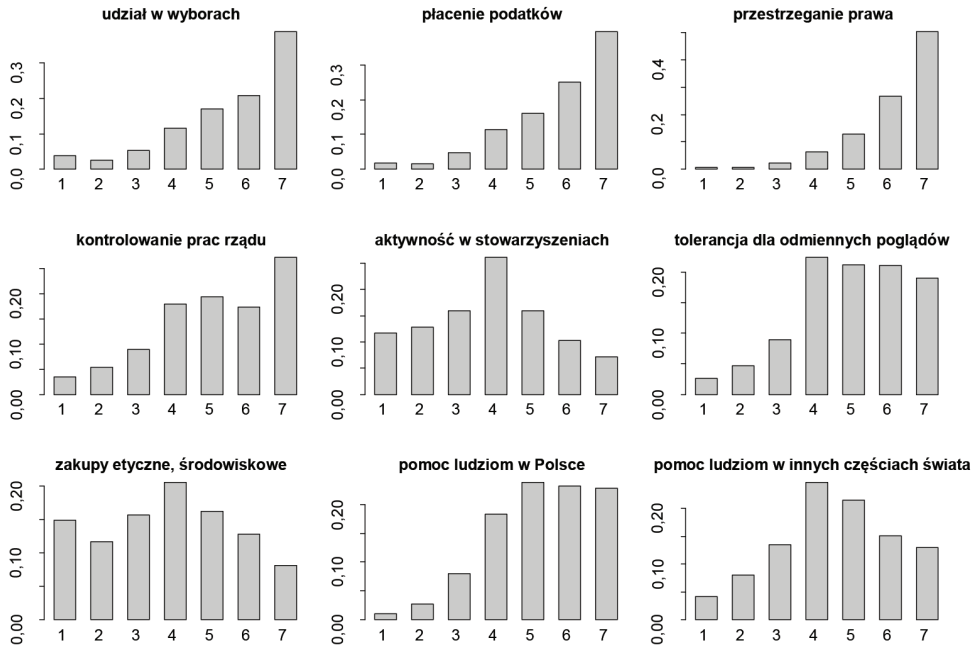
Świadomość oraz postawę obywatelską badani respondenci wyrażali, określając m.in. swój stosunek do dziewięciu zagadnień, związanych z pytaniami o to, na ile ważne dla bycia dobrym obywatelem jest, aby:

- zawsze brać udział w wyborach,
- nigdy nie próbować uchylać się od płacenia podatków,
- zawsze przestrzegać prawa,
- kontrolować pracę rządu,
- być aktywnym w stowarzyszeniach społecznych lub politycznych,
- starać się zrozumieć argumenty ludzi o odmiennych poglądach,
- przy zakupie produktów brać pod uwagę także względy polityczne, etyczne lub środowiskowe, nawet jeśli produkty te są droższe,
- pomagać ludziom w Polsce, którym się żyje gorzej niż mnie samemu,
- pomagać ludziom w innych częściach świata, którym się żyje gorzej niż mnie samemu.

Każda badana osoba mogła wskazać swój stosunek do tych zagadnień, wybierając odpowiedź z siedmiostopniowej skali Likerta, gdzie „1” oznaczało, iż respondent uważa taki aspekt za absolutnie nieważny w definiowaniu postawy obywatelskiej, „7” zaś – że uznaje aspekt za bardzo ważny.

Rozkład odpowiedzi badanych respondentów na powyższe pytania, dotyczące dziewięciu aspektów bycia dobrym obywatelem, przedstawia rys. 1.

¹ Warto dodać, że od 2003 r. badania nad stanem społeczeństwa obywatelskiego w Polsce prowadził zespół J. Czapińskiego, natomiast Instytut Studiów Społecznych po raz pierwszy zrealizował badanie pt. „Społeczeństwo obywatelskie” w 2005 roku. Oba zespoły połączyły swoje siły w 2015 roku.

Rys. 1. Rozkład odpowiedzi badanych respondentów na dziewięć pytań dotyczących aspektów bycia dobrym obywatelem

Źródło: opracowanie własne.

Przytoczone pytania posłużyły do zdefiniowania, mierzonych na zdyskretyzowanej skali ilorazowej, zmiennych Z_j (dla $j = 1, \dots, 9$), z których z kolei utworzono nową zmienną agregującą Y . Wartości y_i , czyli realizacje zmiennej Y dla i -tego respondenta, to uśrednione realizacje cech Z_j :

$$y_i = \frac{1}{9} \sum_{j=1}^9 z_{ij}, \quad (1)$$

gdzie: z_{ij} to wartość zmiennej Z_j dla respondenta o numerze i (dla $j = 1, \dots, 9$ oraz $i = 1, \dots, 1565^2$). Zatem można powiedzieć, że zmienna Y reprezentuje postawę i świadomość obywatelską badanych respondentów.

² Ze względu na porównywalność otrzymanych wyników wykorzystano odpowiedzi tylko tych respondentów, którzy odpowiedzieli na wszystkie pytania przytoczone w tym artykule. Ponadto wykluczono osoby niezdecydowane, aby zachować własności skali, na której mierzone są zmienne Z_j i by możliwa była konstrukcja zmiennej agregującej Y . Oznaczało to, że z pierwotnego zbioru danych o liczebności 35 278 osób, pozostawiono 2044 respondentów, dla których dostępne były kompletne wartości wszystkich zmiennych. Natomiast po usunięciu odpowiedzi „trudno powiedzieć” do analizy wykorzystano dane dla 1565 obiektów.

Do analizy wykorzystano również zmienne o charakterze demograficznym oraz społecznym, które opisywały badanych respondentów. Wśród charakterystyk demograficznych wyróżniono³:

- wiek (X_1), którego wartości, przedstawione w latach, zostały przydzielone do 6 grup reprezentujących przedziały wiekowe: (0,25), (0,25), (25,35), (35, 45), (45, 60), (60, 65), (65, ∞),
- płeć (X_2) z dwiema kategoriami: „kobieta”, „mężczyzna”,
- wykształcenie (X_3) z wyróżnionymi czterema kategoriami: „podstawowe i niższe”, „zasadnicze zawodowe i gimnazjalne”, „średnie”, „policealne i wyższe”,
- klasa zamieszkiwanej miejscowości (X_4) z sześcioma możliwymi wariantami: „miasto powyżej 500 tys. mieszkańców”, „miasto 200-500 tys. mieszkańców”, „miasto 100-200 tys. mieszkańców”, „miasto 20-100 tys. mieszkańców”, „miasto poniżej 20 tys. mieszkańców” oraz „wieś”,
- status społeczno-zawodowy (X_5), gdzie wyróżniono dziewięć grup: „pracowników sektora publicznego”, „pracowników sektora prywatnego”, „prywatnych przedsiębiorców”, „rolników”, „rencistów”, „emerytów”, „uczniów i studentów”, „bezrobotnych” oraz „innych biernych zawodowo”.

Do grupy zmiennych o charakterze społecznym zaliczono:

- przynależność do partii (X_6),
- przynależność do związku zawodowego, stowarzyszenia branżowego lub zawodowego (X_7),
- przynależność do kościoła lub innej organizacji religijnej (X_8),
- przynależność do klubu sportowego, koła zainteresowań lub stowarzyszenia kulturalnego (X_9).

W odpowiedzi na pytania dotyczące przynależności do partii, związku zawodowego itd. respondent miał do wyboru pięć odpowiedzi: „należę i aktywnie uczestniczę”, „należę, ale aktywnie nie uczestniczę”, „kiedyś należałam”, „nigdy nie należałam” oraz „trudno powiedzieć”.

4. Przebieg analizy

Przypomnijmy, że celem pracy była identyfikacja czynników demograficznych i społecznych, które w istotny sposób wpływają na świadomość oraz postawy obywatelskie Polaków. Do wykrycia takiego związku wykorzystywana jest na ogół jednoczynnikowa analiza wariancji. Jednak ze względu na niespełnienie założeń tej metody zastosowano jej nieparametryczny odpowiednik – test Kruskala-Wallisa.

Test Kruskala-Wallisa [Kruskal 1952; Kruskal, Wallis 1952] jest rangowym testem służącym do porównywania rozkładów zmiennej w K populacjach. Za jego pomocą badamy hipotezy

³ W badaniu wykorzystano takie same kategorie zmiennych jak zaproponowane w Diagnostyce Społecznej.

$$H_0: \theta_1 = \theta_2 = \dots = \theta_K \text{ wobec } H_1: \forall_{i \neq j} \theta_i \neq \theta_j, \quad (2)$$

gdzie $\theta_1, \theta_2, \dots, \theta_K$ są średnimi rangami w populacjach.

Do weryfikacji powyższych hipotez służy statystyka Kruskala-Wallisa:

$$T = \frac{12}{N(N+1)} \sum_{k=1}^K n_k \left(\bar{R}_k - \frac{N+1}{2} \right)^2, \quad (3)$$

gdzie: $\bar{R}_k = \frac{1}{n_k} \sum_{m=1}^{n_k} R_{km}$, R_{km} zaś to ranga elementu m w całej próbie (o liczebności n_k) wylosowanej z populacji o numerze k (dla $k = 1, \dots, K$), natomiast $N = \sum_{k=1}^K n_k$. Statystyka T ma rozkład chi-kwadrat z $K - 1$ stopniami swobody.

W przeprowadzonej analizie test Kruskala-Wallisa posłużył do zbadania, które ze zmiennych X_j (dla $j = 1, \dots, 9$), charakteryzujących respondentów, w istotny sposób wpływały na rozkład zmiennej Y , przedstawiającej postawę obywatelską. Zatem dla każdego czynnika X_j wykonywano badanie, czyli zweryfikowano hipotezę zerową zapisaną we wzorze (2), na podstawie wyników z prób w grupach wyznaczonych przez kategorie każdego z tych czynników X_j z osobna (tab. 1).

Tabela 1. Wyniki testu Kruskala-Wallisa dla wszystkich zmiennych towarzyszących

Czynniki	Wartość statystki Kruskala-Wallisa	Liczba stopni swobody	Prawdopodobieństwo testowe p
Wiek	3,81	5	0,577
Płeć	6,86	1	0,009
Wykształcenie	62,68	3	mniejsze od 0,001
Klasa miejscowości	17,58	5	0,004
Status społeczno-zawodowy	47,40	8	mniejsze od 0,001
Przynależność do partii	10,49	4	0,033
Przynależność do związku zawodowego	34,91	4	mniejsze od 0,001
Przynależność do kościoła	19,13	4	0,001
Przynależność do kół i klubów	27,22	4	mniejsze od 0,001

Źródło: opracowanie własne.

Wartości prawdopodobieństwa testowego p , zamieszczone w tab. 1, pokazują, że z grupy badanych czynników demograficzno-społecznych jedynie wiek nie ma istotnego wpływu na kształtowanie postaw i świadomości obywatelskiej ($p > 0,05$).

Analizę uzupełniono, wykonując porównania parami za pomocą testu *post-hoc* Dunna [1964]. W tabeli 2 wypisano wszystkie te grupy (wyznaczone przez kategorie poszczególnych czynników X_j , gdzie $j = 1, \dots, 9$), dla których obserwujemy istotne różnice w poziomie badanej zmiennej Y .

Tabela 2. Zestawienie kategorii zmiennych towarzyszących, dla których zaobserwowano istotne różnice w poziomie badanego zaufania

Wykształcenie			Status społeczno-zawodowy		
Porównywane kategorie	Wartość statystyki testowej	Skorygowane p^*	Porównywane kategorie	Wartość statystyki testowej	Skorygowane p^*
1	2	3	4	5	6
podstawowe/niższe i średnie	-185,2	mniejsze od 0,001	bezrobotni i sektor publiczny	277,2	mniejsze od 0,001
podstawowe/niższe i wyższe	-263,2	mniejsze od 0,001	bezrobotni i prywatni przedsiębiorcy	323,2	0,001
zawodowe/gimnazjalne i średnie	-101,9	0,003	emeryci i sektor publiczny	137,5	0,023
zawodowe/gimnazjalne i wyższe	-179,8	mniejsze od 0,001	rolnicy i sektor publiczny	195,6	0,029
			rolnicy i prywatni przedsiębiorcy	241,7	0,049
Klasa zamieszkiwanej miejscowości			uczniowie/ studenci i sektor publiczny	192,4	0,015
Porównywane kategorie	Wartość statystyki testowej	Skorygowane p^*	uczniowie/ studenci i prywatni przedsiębiorcy	238,4	0,048
wieś i miasto 100-200	166,4	0,018	sektor publiczny i prywatni przedsiębiorcy	212,1	mniejsze od 0,001
			sektor prywatny i prywatni przedsiębiorcy	-258,1	0,003
Przynależność do kół i klubów			Przynależność do partii politycznej		
Porównywane kategorie	Wartość statystyki testowej	Skorygowane p^*	Porównywane kategorie	Wartość statystyki testowej	Skorygowane p^*
nigdy nie należałem i kiedyś należałem	126,3	mniejsze od 0,001	nigdy nie należałem i kiedyś należałem	129,7	0,034

Tabela 2, cd.

Przynależność do związków zawodowych			Przynależność do kościoła		
Porównywane kategorie	Wartość statystyki testowej	Skorygowane p^*	Porównywane kategorie	Wartość statystyki testowej	Skorygowane p^*
nigdy nie należałem i kiedyś należałem	99,4	0,003	należę, ale aktywnie nie uczestniczę i należą oraz aktywnie uczestniczą	126,8	mniejsze od 0,001
nigdy nie należałem i należą, ale aktywnie nie uczestniczą	201,9	0,008			
nigdy nie należałem i należą oraz aktywnie uczestniczą	287,6	0,001			

* p to prawdopodobieństwo testowe.

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie informacji zamieszczonych w tab. 2 można wyciągnąć następujące wnioski.

1. Obserwujemy istotne różnice w postawie i świadomości obywatelskiej wśród respondentów z wykształceniem podstawowym i niższym a tymi osobami, które zdobyły wykształcenie średnie lub wyższe. Także osoby z wykształceniem zawodowym i gimnazjalnym charakteryzują się inną postawą obywatelską niż osoby z wykształceniem średnim lub wyższym.

2. Analizując wyniki dla zmiennej status społeczno-ekonomiczny, istotnie różniące się postawy obywatelskie odnotowano pomiędzy:

- pracownikami sektora publicznego a osobami bezrobotnymi, emerytami, rolnikami, uczniami i studentami,
- prywatnymi przedsiębiorcami a osobami bezrobotnymi, rolnikami, uczniami i studentami.

Dodatkowo prywatni przedsiębiorcy deklarują istotnie inne wartości definiujące postawę obywatelską niż pracownicy sektora publicznego czy prywatnego.

3. Na postawę obywatelską wpływ miała także klasa zamieszkiwanej miejscowości. Jednak analiza *post-hoc* pokazuje, że różnice pod względem świadomości obywatelskiej zachodzą się jedynie między osobami zamieszkującymi wieś a mieszkańcami miast o liczebności od 100 do 200 tys. osób.

4. Ponadto osoby, które kiedyś należały do partii politycznych, różnią się pod względem poglądów i postawy obywatelskiej od tych respondentów, którzy nigdy do partii nie należeli.

5. Analogiczną sytuację można zauważyć wśród badanych, jeśli chodzi o przynależność do klubów sportowych, kół zainteresowań lub stowarzyszeń kulturalnych. Tutaj również istotne różnice stwierdzono jedynie pomiędzy osobami, które deklarują, że kiedyś do takich kół, klubów czy stowarzyszeń należały, a takimi, które nigdy do nich nie należały.

6. Dla zmiennej opisującej przynależność do związków zawodowych lub stowarzyszeń branżowych obserwujemy istotne różnice w świadomości i postawach obywatelskich pomiędzy osobami, które do związków lub stowarzyszeń nigdy nie należały, a takimi respondentami, którzy kiedyś lub obecnie do nich należą.

7. Także przynależność do Kościoła lub innej organizacji religijnej wpływa na postawę obywatelską. W tym przypadku istotne różnice odnotowujemy pomiędzy osobami, które deklarują, że należą do Kościoła, ale aktywnie lub nieaktywnie uczestniczą w jego działalności.

5. Zakończenie

Celem pracy było zidentyfikowanie czynników demograficznych i społecznych, które w istotny sposób wpływają na świadomość oraz postawę obywatelską Polaków. Podobne analizy, w których badano kształtowanie się zachowań i relacji społecznych i obywatelskich w kontekście zmiennych społeczno-demograficznych, charakteryzujących badanych respondentów, przeprowadzone zostały przez Czapińskiego, Grzelaka i Sułka w raportach z Diagnozy Społecznej (np. [Czapiński, Grzelak, Sułek 2007; Sułek 2013; Czapiński 2015]). W opracowaniach tych jednak wykorzystano głównie narzędzia statystyki opisowej, gdy tymczasem w niniejszym artykule zastosowano wnioskowanie statystyczne – test Kruskala-Wallisa oraz analizę *post-hoc* Dunna.

Wyniki przeprowadzonej analizy pokazały, że istotne różnice obserwujemy m.in. pomiędzy:

- kobietami a mężczyznami,
- osobami z wykształceniem co najwyżej zawodowym a osobami z wykształceniem co najmniej średnim,
- prywatnymi przedsiębiorcami a pozostałymi grupami zawodowo-społecznymi, jak również pracownikami sektora publicznego a bezrobotnymi, rolnikami, emerytami, studentami i uczniami.

Istotny wpływ na deklaracje dotyczące postawy obywatelskiej miała również przynależność respondenta do partii politycznej, związku zawodowego, koła zainteresowań czy klubu sportowego. Fakt, że badany kiedyś należał do jakiegokolwiek takiej organizacji, powoduje, że jego świadomość obywatelska jest inna niż osoby, która nigdy w takiej działalności nie brała udziału.

Literatura

- Czapiński J., 2015, *Stan społeczeństwa obywatelskiego. Diagnoza społeczna 2015, Warunki i jakość życia Polaków – Raport*, Contemporary Economics, 9/4, s. 332-372.
- Czapiński J., Grzelak J., 2005, *Stan społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza społeczna*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa, s. 194-213.
- Czapiński J., Grzelak J., Sułek A., 2007, *Stan społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza społeczna*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa, s. 235-267.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2003, *Diagnoza społeczna*, www.diagnoza.com (02.05.2017).
- Czapiński J., Sułek A., 2011, *Stan społeczeństwa obywatelskiego. Diagnoza społeczna 2011, Warunki i jakość życia Polaków – Raport*, Contemporary Economics, 5(3), s. 271-298.
- Dunn O.J., 1964, *Multiple comparisons using rank sums*, Technometrics, 6, s. 241-252.
- Fukuyama F., 1997, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, PWN, Warszawa.
- Fukuyama F., 2001, *Social capital, civil society and development*, Third World Quarterly, 22(1), s. 7-20.
- Kruskal W., 1952, *A nonparametric test for the several sample problem*, Annals of Mathematical Statistics, 23, s. 525-540.
- Kruskal W., Wallis W., 1952, *Use of ranks in one-criterion variance analysis*, Journal of the American Statistical Association, 47, s. 583-621.
- Putnam R.D., 2003, *Better together. Restoring the American community*, Simon & Schuster, New York.
- Sułek A., 2003, *Stan społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, [w:] Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza społeczna 2003*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa, s. 198-206.
- Sułek A., 2013, *Stan społeczeństwa obywatelskiego. Doświadczenie, działania dla społeczności i kompetencje obywatelskie. Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków – Raport*, Contemporary Economics, 7, s. 275-284.